

Buku Leyintsongo ya XIMUWU LEXIKULU

Dr Sarah Venter

Nkandziyiso wo sungula: Nyenyenyani 2016

Nkandziyiso wa vumbirhi: Mhawuri 2019

Muhumelerisi: Boabab Foundation

Swivutiso swi kongomisiwa ka: Dr Sarah Venter
sarah@ecoproducts.co.za

Vatsari: Dr Sarah Venter(Phd), Nicky Michell

Vakamberi: Nina Geography, Peta Jones

Ku hundzuluxela eka Xitsonga:
Dzivhuluwani Ramaano na Vukati Ramaano

Vuandlalo: Laura van Zyl

Swinepe: Sarah Venter, Heike Pander, Diana Mayne,
Laura van Zyl, Vanessa Bristow, Trevor Morgan,
Greg Cameren, Colin Bistow

DR SARAH VENTER

Rito hi Dr Sarah Venter:

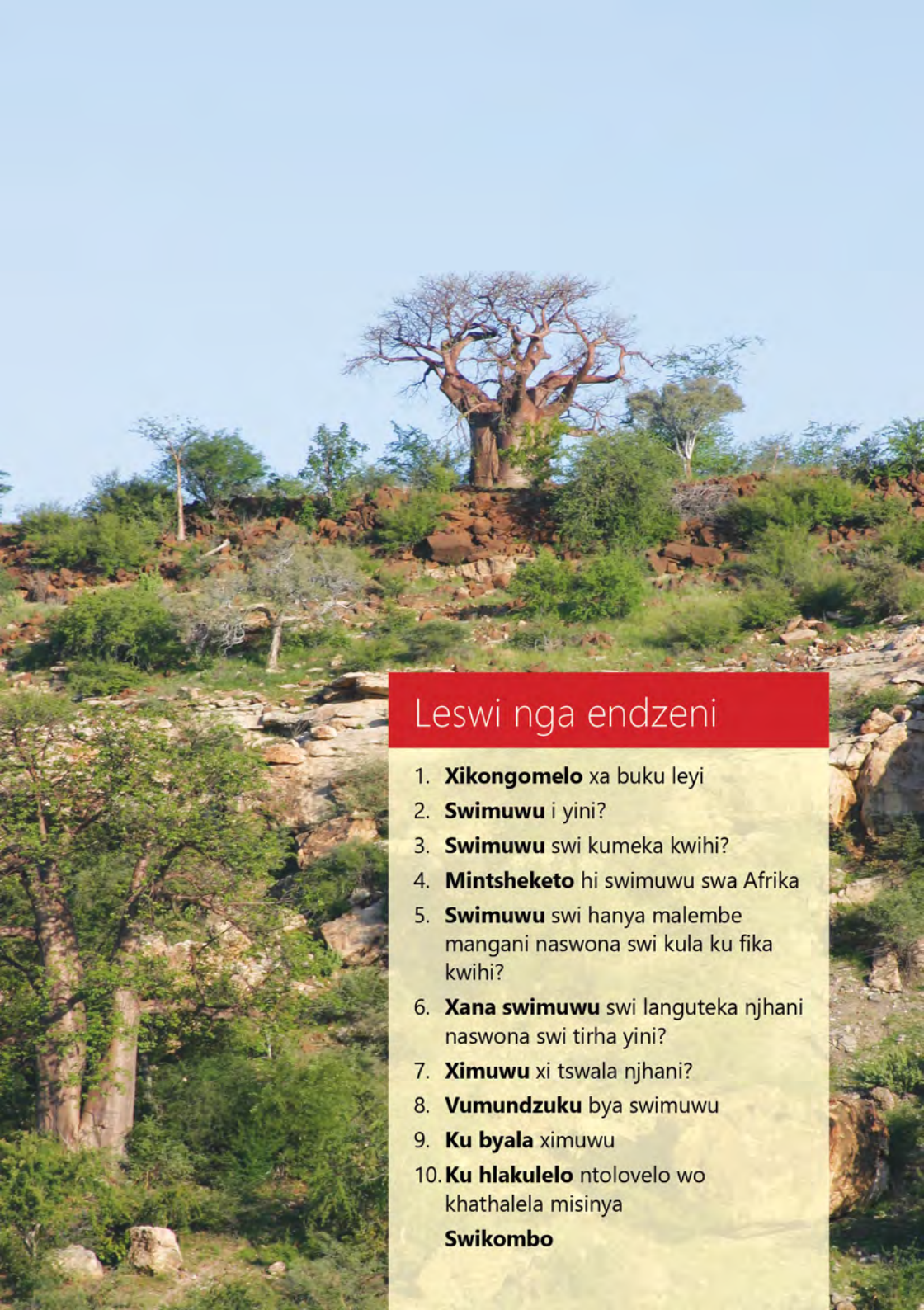
Ndzi tsale buku leyi hikwalaho ko susumetiwa hi ndzavisiso wa dyondzo ya mina ya vudokodela hi swimuwu.

Ndzi xiye leswaku rungula hinkwaro ra ndzavisiso leri kumekaka eka maphepha ya swa sayense a ri kumiwi hi vanhu vo tala, ngopfu ngopfu Vhavenda lava vutomi bya vona byi nga na vuxaka bya le kusuhi swinene ni misinya ya swimuwu swa Afrika Dzonga

Ndzi tirhisane kahle swinene ni vanhu vo tala loko ndzi endla ndzavisiso lowu, ndzi tthele ndzi pfuna vamanana vo tala va le matiko-xikaya leswaku va ti kumela mali hi mihandzu ya kona.

Nkandziyiso wa Xitsonga wa buku leyi wu ta nyikeriwa emigangeni ni le swikolweni swa vona.

Ndza tshembha leswaku vanhu hinkwavo va ta lemuka nkoka wa nsinya wa Ximuwu ni ku susumeteleka ku khathalela no sirhelela misinya leyi ya risima.

Leswi nga endzeni

1. **Xikongomelo** xa buku leyi
2. **Swimuwu** i yini?
3. **Swimuwu** swi kumeka kwihhi?
4. **Mintsheketo** hi swimuwu swa Afrika
5. **Swimuwu** swi hanya malembe mangani naswona swi kula ku fika kwihhi?
6. **Xana swimuwu** swi languteka njhani naswona swi tirha yini?
7. **Ximuwu** xi tswala njhani?
8. **Vumundzuku** bya swimuwu
9. **Ku byala** ximuwu
10. **Ku hlakulelo** ntolovelu wo khathalela misinya

Swikombo

1. Xikongomelo xa buku leyi

Xikongomelo xa buku leyi i ku nyika vanhu tinhla hi ndlela yo olova na rungula leri tsakisaka ra Ximuwu xa Afrika hi ku tirhisa swinepe ni swifaniso swa mirhi leyo hlawuleka.

Yi tlhela yi kombisa nkoka wa swimuwu evuton'wini bya vanhu va le matiko-xikaya ni ku ringanyeta tindlela to yi hlayisa hi ku va va yi byala no yi khathalela.

2. Swimuwu i yini?

Swimuwu swa Afrika, leswi van'wasayense va swi vitanaka adansonia digitata, hi swona swi nga swa khale swinene ku tlula swilo hinkwaswo leswi hanyaka eAfrika. Misinya leyi yi kota ku hanya ku tlula swimila na swiharhi hikwaswo. Swimuwu swi ni mati yo tala ngopfu emirini ya swona. Mati lawa ya hlengeletana e switshindini swa yona, leswi endlaka switshindi swa yona swi bumbula swinene. Leswi swi pfuna misinya leyi ku tiyisela ku hanya etindhawini leti omeke ngopfu eAfrika.

Vito 'baobab' ri huma eka buhobab (rito ra Xiarabiya leri vulaka 'ku va na tinyungu to tala') leri tirhisiweke malembe xidzana yo tala eCairo hi van'wamabindzu lava a va xavisa mihandzu ya swimuwu leyi a va yi kuma e dzongeni wa Afrika.

Misinya leyi yi vitaniwa hi mavito yo hambana hambana, eAfrika Dzonga vito ra nsinya lowu hi Xivenda i muvhuyu. Hi ririmi ra Xibunu wu vitaniwa Kremetart boom.

Swimuwu swi tirhisiwa mintirho yo hambanana etikweninkulu hinkwaro ra Afrika. Laha swimuwu swi kumekaka kona vanhu va swi tirhisa eka swa mindhavuko, tanihi swakudya ni le ka swa vutshunguri.

3. Swimuwu swi kumeka kwihhi?

Swimuwu swi tumbuluke eVupeladyambu bya Afrika malembe ya timiliyoni lama hundzeke naswona hi ku famba ka nkarhi swi hangalake ni le ka tin'wana tindhawu ta misava laha swi avanyisiweke hi minxaka yo hambana. Etikweni ra Madagascar ku kumeka minxaka ya ntsevu (6) ya swimuwu leswi swi nga kumekiki kun'wana (kumbe eka tiko na rin'we).

Muxaka wun'wani wa ximuwu *Adansonia gregorii*, wu kumeka eAustralia laha va wu vitanaka 'Baob tree'.

Etikweninkulu ra Afrika, swimuwu swi hangalake etindhawini to tala, ngopfungopfu endhawini leyi vitaniwaka Savannah leyi katsaka xifundzankulu xa Limpopo, eAfrika Dzonga ku ya fika evupeladyambu bya Afrika ni le mananga ya Eritrea, eN'walungu wa Afrika.

Ku hangalaka ka swimuwu swi kombisa leswaku swa swi kota ku tiyisela mahisele, timpfula na misava yo hambana hambana.

Vanhu va hoxe xandla swinene eku hangalaseeni ka minsinya ya swimuwu tanihi leswi ava yi tirhisa tanihi swakudya, tinyiko kumbe ku yi byala laha ava tshama kona.

Timpfenhe ni tindlopfu na tona ta hoxa xandla eku hangalaseeni ka timbewu. Ti dya mihandzu kutani mbewu yi hangalaka na vulongo bya kona.

4. Mitsheketo ya swimuwu swa Afrika

Swimuwu swi vumba xiphemu xa ndhavuko ni vukhongereri bya xintu bya tinxaka to tala ta Afrika. Swi hlamuseriwa tanihi leswi nga ni matimba ya swa moya, naswona ku na mitsheketo yo tala leyi sekeriweke eka mirhi leyi. Hikwalaho ka xivumbeko xa ximuwu, mitsheketo leyi vulavulaka hi ku tumbuluxiwa ka nsinya lowu, yi hlamusela leswaku wu kula wu dzime hi nhloko, timitsu ta wona ti langute ehenhla. Hakunene, ximuwu xi tala ku vitaniwa tanihi 'nsinya lowu ganameke'.

Ntsheketo lowu dumeke wu hlamusela leswaku hi nkarhi wa ku tumbuluxa, Xikwembu xi byale ximuwu eCongo basin. Ximuwu a xi yi tsakelangi ndhawu leyi kutani xi gungulele Xikwembu leswaku ndhawu liya yi hisa ngopfu na ku tlhela yi thamba. Xikwembu xi xi simurile xi ya xi byala endhawini ya tintshava ta Ruwenzori, kambe ximuwu xi tlhele xi gungula xi kombisa leswaku ka titimela ku tlhela ku va na nkungwa. Xikwembu xi xi rhurhisele e mananga ya Sahara tanihi leswi ku hisaka ku tlhela ku va ku omile. Hambiswiritano ximuwu xi ye mahlweni xi gungula hi mumu. Hikwalaho ko hela mbilu, Xikwembu xi xi tsuvurile kutani xi xi cukumeta hi xindzhaku. Xi fike xi wela endhawini ya Savannah ya Afrika, kutani xi dzima ehansi hi nhloko laha xi nga hanya xi tsakile ku ta fika na sweswi.

Ntsheketo wun'wana lowu tivekaka etindhawini to tala hi lowu vulaka leswaku vanhu va humesa mati eka xitshindi xa ximuwu. Ku vuriwa leswaku loko ko nghenisiwa phayiphi eka xikundzu xa ximuwu, loko yo pfuleriwa yi nga humesa mati. Mhaka leyi na yona ko va ntsheketo.

XIMUWU XA SAGOLE

5. **Swimuwu** swi hanya malembe mangani naswona swi kula ku fika kwini?

Van'wasayense va tirhisa 'carbon-dating' ku kuma malembe ya swimuwu. Swimuwu swa khale swi na bakwa exikarhi, hikwalaho van,wasayense va tirhisa mhandzi kumbe xitshindi xa kona leswaku va kota ku kuma malembe ya nsinya.

Ximuwu xa khale ku tlula hikwaswo, lexi sweswi xi weke, i "Glencoe", lexi axi ri e handle ka Hoedspruit, eLimpopo Province, eAfrika Dzonga. Ximuwu lexi a xi ri ni malembe ya kwalomu ka 1800.

Swimuwu swimbirhi leswi nga swikulu ku tlula hikwaswo emisaveni, na swona swi kumeka exifundzheni xa Limpopo, eAfrika Dzonga. Ximuwu xa le Sagole, lexi nga ni malembe ya kwalomu ka 1200, lexi leheke 22m naswona xi bumbuleke timitara ta 33, hi xona ximuwu lexi bumbuleke ku tlula swimuwu hikwaswo emisaveni.

Lexi landzelaka i ximuwu xa le Sunland, lexi nga ni malembe ya 1060. Xi na switshindi swimbirhi leswi bumbuleke timitara ta 34,11 na ku leha timitara ta 19.

6. **Swimuwu** swi languteka njhani naswona swi tirha yini?

MIHANDZU YA XIMUWU ENSINYENI

Fruit

Muhandzu wa ximuwu wu ni swiphambati swo tiya leswi ngani swi voyani swo rhetela. Wu ni xivumbeko xa xirhendzewutani. Loko muhandzu wu kule kahle wu tika ku tlula tikhilogiramu timbirhi naswona wu nga na ni tinyungu to tlula 400 endzeni. Muhandzu loko wu nga kulangi wu ringana na apula, ivi wu va ni nhlayo yintsongo ya tinyungu.

Mapa yo basa ya ximuwu, hi wona ya endlaka leswaku muhandzu wu tekiwa tanihi muhandzu wo hlawuleka wa Afrika naswona wu ni tivhitamini ni timinerali to tala swinene.

Swi teka tin'hweti ta mune ku ya e ka ntlhanu leswaku muhandzu lowu wu wupfa wu kota ku wela ehansi laha vanhu ni timpfenhe va kotaka ku yi faya va dya.

XIMUWU LEXI WUPFEKE LOKO XI PFURIWILE

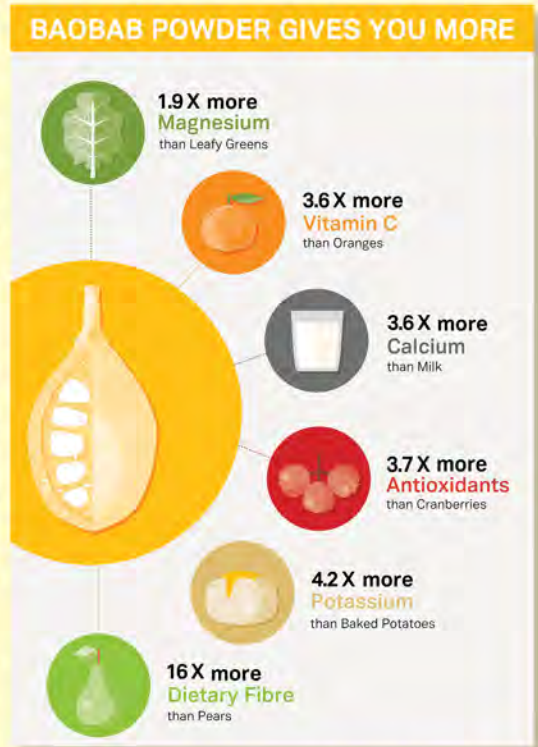
Mapa ya muhandzu wa ximuwu – muhandzi lowukulu wa Afrika!

Mapa ya ximuwu i khale vanhu va kha va wu tirhisa tanihi swakudya leswi akaka miri. Hambileswi nsinya wa ximuwu a wu nga ri kona e Egipita, mihandzu ya wona yi kumekile emasirheni ya vona, leswi kombaka leswaku Vaegipita va khale ava wu tiva muhandzu lowu.

Mapa ya ximuwu ya dzungela ku fana na xikwavava, naswona ya fuwile hi swiakamiri swo tanihi khalisiyamu, maginesiyamu na whitamini C. Kahle-kahle mapa ya ximuwu hi un'wani wa mihandzu leyi nga ni whitamini C na khalisiyamu ya le henhla ngopfu emisaveni. Mapa lawa ya tlhela ya va na photheziyamu, ayoni na swakudya leswi pfunaka eku gayeleni.

Mapa lawa ya dyiwa ya ri woxe kumbe ya cheriwa ka swakunwa ni le ka swakudya. Vanhu lava tshamaka laha swimuwu swi nga tala kona, va pfanganyisa mapa na mati va endla swakunwa, kumbe va pfanganyisa na masi va endla yogati.

Van'wana va chela mapa ka vuswa leswaku byi dzungela. Evuxeni bya Afrika va tirhisa mapa lawa ku tiyisa supu.

MAPA YA XIMUWU YA MI NYIKA SWO TALA

Nsinya wa kremetart i yini?

Valungu va Afrika Dzonga lava vulavulaka Xibunu ava tshembha leswaku ximuwu xi tatiwe hi mapa lama vitaniwaka "cream of tartar". Cream of tartar i mapa yo basa lawa aya sala loko ku endliwa vhinyo. Cream of tartar yi ni mitirho yo tala loko ku lunghiseleriwa swakudya naswona yi ni nantswo wo yelana na wa ximuwu. Hikokwalaho nsinya wa ximuwu wu vitaniwa hi vito ra Kremetart.

Tinyungu

Tinyungu ti na muhlovo wa ribungu naswona ti na xivumbeko xa tinso. Ti lehe sentimitara yin'we, naswona endzeni ta olova ti tlhela ti va na nantswo wa timongo. Tinyungu ti tirha tanihi swakudya swa xintu. Oyili leyi humaka eka tinyungu yi tirha tanihi switolwa swo tisasekisa.

TINYUNGU TA XIMUWU

Oyili ya ximuwu – Xihundla lexi hlayisiweke xa Afrika

Tinyungu ti na oyili yintsongo leyi humaka loko ti kamiwile, leyi tirhisiwaka ku tola. Oyili leyi ya tirhisiwa eka vuendli bya switolwa swo sasekisa, ku endla mafurha yo tola miri ni ya misisi. Oyili leyi yi fuwile hi ti acid ta mafurha ta Omega 6 na 9, naswona nhlonge yi ntswonga oyili leyi ku olova.

Loko oyili yi kamiwile eka tinyungu, makamba lama saleke ma tirhisiwa tanihi swakudya swa swifuwo.

Tinyungu hi toxo ti tele swiakamiri swo tanihi phurotheni na photheziyamu. Tinyungu ti rhanga ti swekiwa leswaku ti kota ku dyiwa.

WHAT DO I USE BAOBAB OIL FOR?

Properties

- Omega 3, 6 and 9.
- Excellent skin penetration.
- Non-greasy.
- Certified organic, wild harvested and natural.
- Suitable for children and pregnant women.

Beauty

- Superior skin moisturiser.
- Anti-aging, nourishing the skin.
- Improves condition of skin, hair and nails.

Healing

- Relieves the dryness associated with eczema and sunspots.
- Dry, itchy and scaly skin.
- Scarring and stretch marks.
- Sunburn and insect bites.

MAFURHA YA XIMUWU
YA TIRHA YINI?

MATLUKA YA XIMUWU

XILUVA XA XIMUWU

Matluka

Matluka ya na switluka swo yelana ni tintiho, swo sukela ka mune ku ya ka nkaye. Timbhovo to hefemula ehansi ka tluka i tikulu ku tlula minsinya yin'wani, sweswo swi endla leswaku ku lahleka mati yo tala. Leswaku nsinya wu nga lahlekeriwi hi mati yo tala, matluka ya wona ya wa hi loko ku sungula minkarhi leyo pfumala mpfula. Loko timpfula ti sungula ku na, minsinya yi sungula ku va ni matluka, naswona matluka wolawo ma heta ntlhanu wa tinhweti. Edzongeni wa Afrika, leswi swi endleka ku sukela hi nhweti ya Hukuri ku fikela Nyenyankulu.

Swiluva

Swiluva i swikulu, swo basa swi tlhela swi nuhela hi matimba. Swiluva swi humelela loko nguva ya mpfula yi nga si fika na hi nkarhi wa mpfula (Hukuri ku fika Sunguti). Xihluke xa xiluva xi lava ku ringana ni bolo ya golufu, naswona xi phutseriwe hi leyara yo tiya leyi xi sirhelelaka. Vanhu vo tala va vona onge xihluke i muhandzu lowuntsongo. Swiluva swi pfuleka ni madyambu naswona swi heta tiawara ta 18 ntsena, kutani matluka ya swona ya vuna ya wela ehansi.

Loko swimuwu swi kula endhawini yo oma swi nga heta malembe ya 200 swi nga si baleka swiluva ro sungula. Loko swi ri endhawini leyi cheletiwaka nkarhi hikwawo, swi baleka ro sungula swi ri ni malembe ya 23.

Xikundzu xa nsinya

Xikundzu xi bumburile naswona xi languteka xi photoseka hi ku olova, kambe xi tiyile loko u xi khoma. Xiphemu lexikulu xo ringana 70% xi endlwe hi mati lama hlayisiwaka hi tisele. Mati lawa ya pfuna nsinya leswaku wu kota ku hanya hi nkarhi wa dyandza, na ku hlukisa matluka lamantshwa loko nguva ya timpfula yi sungula. Loko dyandza ro teka nkarhi wo leha, ku bumbula ka hunguteka swintsongo.

Mati ma tlhela ma pfuna xikundzu leswaku xi nga gombonyoki. Loko nsinya wu fa, xikundzu xa oma, xi hetelela xi wa ku sala nhulu ya tinsinga.

Swimuwu leswi kuleke swo tala swi va na mabakwa kambe swi hanya kahle. Loko xikundzu xo vaviseka xa ha ri xintsongo, ku huma xitshindi xin'we kumbe swimbirhi leswi khomaneka na xikundzu. Leswi swi endla ku vonaka onge i misinya yo hambana leyi mileke yi khomanile.

Mabakwa ya swimuhu ma tirha ku hlayisa swilo ni ku va vutumbelo bya vanhu na swiharhi leswintsongo. Ka minsinya yin'wani mabakwa lawa ma swi kota ku hlayisa mati lama nga tirhisaka hi vanhu kumbe swiharhi hi nkarhi wa dyandza.

Mhandzi

Mhandzi yi tele mati ni timbhovo, leswi endlaka leswaku yi vevuka naswona ayi tirhiseki ku aka hambu ku tshivela ndzilo hi yona. Timhandzi ta tirhisiwa ku endla swikwekwetsu ni tinkoka to phasa tinhlampfi.

Mahanti

Mahanti i ya muhlovo wa nkuma lowu hlanganeke ni wa ribungu. Mahanti ya swi kota ku tlhela ya vuyelelana loko ma kwamuriwile. Loko ma vuyelelanile nsinya wu sala wu ri ni mabundzu hikwalaho leswi wu kwamuriweke mahanti hi vanhu kumbe tindlopfu. Endzeni ka mahanti ku na tinsinga leti tirhisaka hi vanhu no dyiwa hi tindlopfu. Tinsinga leti ti endla tintambhu to tiya swinene. Vanhu nan'wani va endla swihuku, swirhundzu, switheve ni tinkoka hi ku tirhisa tinsinga leti.

KU KWAMULA MAHANTI

KU OMISA MAHANTI YA XIMUWU

XIKUNDZU LEXI KWAMURIWEKE MAHANTI

XIMUWU LOKO DYAMBU RI PELA

Mahanti ma ni tinsinga leti ti tirhaka ku endla ntambo kumbe ngoti ni ku luka hi tona. Swimuwu swa swi kota ku hanya hambu swi kwamuriwile mahanti hikuva ma tlhela ma mila nakambe. Leyara le yi nga hansi ka leyara ya rihlaza yi ni ngoti ya nkoka. Tinsinga ta kwepfiwa, kutani ti lovekiwa e matini ivi ti songiwa swin'we ti va ti ntambhu Ntambhu ya ximuwu yi tiyile swinene, yi nga tirhisiwa ku luka swihuku, swirhundzu, switheve, switiropo swo pana tidonki na tinkoka to phasa tihlampfi.

Timitsu

Rimitsu ro sungula ku humelela i rimitsu lerikulu. Hi rona ri dzimaka ehansi kasi letin'wana ti hangalakela ematlhelo, loko nsinya wu karhi wu kula. Timitsu leti a ti entanga ngopfu ku endlela leswaku ti kota ku tswonga mati lama hlayisiwaka eka xikundzu. Loko ku va na nkukhulo wa misava timitsu leti ti sala ehandle.

NSINYA WA XIMUWU ETIKWENI

Vutshunguri bya Xintu

Hinkwako laha swimuwu swi milaka kona, swi na nkoka lowunkulu eka swa vutshunguri hikuva swi ni switlakatlakani (tikhompawundi) ta matimba ya ku tshungula. Tikhompawundi leti ti humesiwa ka mihandzu, mahanti ni le ka matluka. Vukhongereri bya ndhavuko byi sekeriwe ka swimuwu, naswona ku na mitsheketo yo tala hi mimoya leyi tshamaka emisinyeni leyi.

A swi hlamarisi leswi tinhlengeletano ni swivijo swi khomeriwaka ehansi ka swimuwu.

KU KANDZIWA TINYUNGU LESWAKU KU SUKA MAPA YA XIMUWU

Nkoka wa swinyenyani, swiharhi na switsotswana

Swisaka swo biha swa swighonyomba swi tolovelekile ehenhla ka misinya ya swimuwu, ngopfu-ngopfu tlhelo ra vupeladyambu bya kona.

Hambi ku ri swinyenyani leswi kalaka swinene swa timbewulani ta mincila yo leha naswona swi tshama ngopfu eka misinya ya swimuwu. Ximuwu lexi dumeke xa Sagole, hi xona lexi tshamaka timbewulani ta micila yo leha to tala ku tlula hikwako eAfrika Dzonga.

Tindlopfu ti kwamula mahanti ya swimuwu tanihi swakudya. Timpfenhe tona ti rhandza ngopfu mihandzu ya swimuwu. Vamangadyana, vamanghovo na switsotswani hikwaswo swi dya vutsokombane (nektara) ya swiluva swa swimuwu, kasi swifuwo na timhala swi dya matluka lama weleke enhansi. Hambi ku ri tinyoxi ta tshama emabakwini ya swimuwu.

XINYENYANA XA XIGHONYAMBA NA XISAKA XA KONA

PHAPHATANI NA XILUVA XA XIMUWU

7. Ximuwu xi tswala njhani?

Ku fambisiwa ka vuluvana

Ku anakanyiwa leswaku vamangadyana na maphaphatani lama hahaka tanihi swinyenyani hi swona leswi fambisaka vuluvana (pollen). Vuluvani byi namarhela mimiri ya swona loko swi ri karhi swi nantswa nektara ya swiluva. Nektara yi kumeka endzhaku ka matluka ya xiluva, leswi endlaka leswaku ku hlangana mbewu ya xisati na xinuna.

Ndlela leyi swiluva swa ximuwu swi endlisiweke swona , swi endla leswaku swi olovela vamangadyana na maphaphatani ku fambisa vuluvani. Tinhla leti landzelaka ti tiyisa mhaka leyi: swiluva i swikulu swi tlhela swi tiya; swi kumeka emakumu ka marhavi; leswi swi endla leswaku switsotswana swi fikelela hi ku olova; swiluva swi pfuleka ni madyambu ku nga nkarhi lowu vamangadyana ni maphaphatani swi humaka ha wona; swiluva swi pfuleka hi ku siyerisana. Swinyenyani na switsotswani swin'wani swa pfuneta hikuva swi nantswa vutsokombane (nektara), naswona ku endla tano swi va swi karhi swi fambisa vuluvana.

MANGADYANI

Ntswarisano

Loko se vuluvana byi hlanganile, bya rhelela eka xiluva lexi xo leha laha byi fikaka byi nonisa tandza le ri nga endzeni ka xitshama- mbewu. Tandza leri nonisiweke ri hetelela ri humesa xiphambatani lexi phutseleke swinyungwana swo basa leswintsongo. Xiphambatani lexi hi xona lexi nga ta kula xi va muhandzu wa ximuwu.

Ku mila ka mbewu

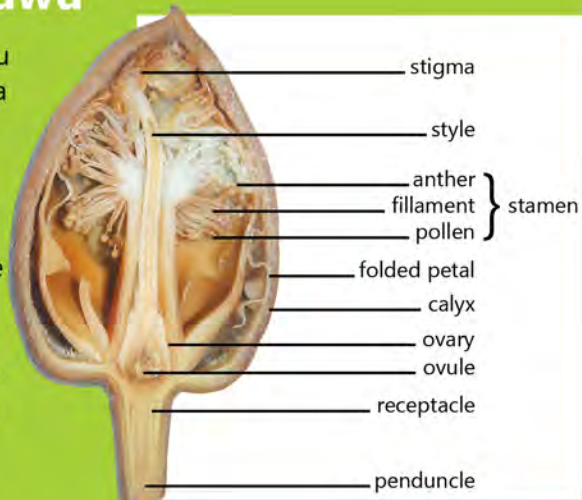
A swi se tiveka leswaku i tiphesente tingani ta mbewu leti milaka. Leswi hi swi tivaka hi leswaku swimilana leswi kumekaka endhawini leyi mpfula yi naka ngopfu swi hatlisa swi kula ku tlula leswi kumekaka endhawini yo pfumala mpfula. Ximilana lexisongo xi sungula ku humesa matluka lama hambaneke swinene ni matluka ya nsinya lowukulu. Ximuwu lexisongo xi na xikundzu xo lala xa mahanti yo rhetela, naswona xi va xi hambanile ni nsinya lowu xi nga ta kula xi va wona.

XIMILANI XA XIMUWU

Xiphemu xo tsemakanya xa xihluke xa xiluva xa ximuwu

Loko uri ekusuhi ni ximuwu xiyisisa naswona u ta kuma swilo leswi tsakisaka swo fana xihluke xa xiluva, xiluva kumbe muhandzu. Loko u kume xihluke kumbe xiluva xi langutisise u xi fanisa na xifaniso lexi leswaku uta kota ku vona swiphemu swa kona. Loko wo va na njombo u kuma muhandzu, wu faye u tiphina hi mapa.

VANA VA YIME EHANSI KA XIMUWU ETIKWENI RA KA VONA

8. Vumundzuku bya swimuwu

Ku na swilo swo tala leswi nga onhaka mihandzu, swimilani na nsinya hi woxe. Kahle kahle swilo leswi ponisaka swimuwu leswaku swi kala swi kula, hi leswi mhandzi ya kona yi nga tirhisekiki eka swa vuaki hambi ku tshivela ndzilo hikuva ayi tiyangi. Tlhandlakambirhi, swa tika swinene ku tsema xikundzu lexi kuleke hikuva loko xihloka xo nghena a swi olovi ku xi humesa.

Xivangelonkulu lexi endlaka leswaku nhlayo ya swimuwu yi hunguteka, i ku dlayiwa ka swimilani. Swifuwo, ngopfu-ngopfu timbuti na tihomu swi dya swimilani leswi ivi swi fa. Etindhawini leti swimuwu swi nga tala hi ntumbuluko, vanhu va swi dlaya loko va tshetsha leswaku va ta endla masimu kumbe ku aka switandi.

Hambileswi swimuwu swi tiyiselaka swinene, kambe loko swo phaphiwa ngopfu mahanti, swa fa hikwalaho ko huma mati yo tala. Mavabyi na dyandza naswona swi dlaya swimuwu. Tindlopfu na tona ta swi onha swmuwu.

Afrika Dzonga hi rin'wana ra matiko ma nga ri mangani lama nga ni nawu lowu sirhelelaka swimuwu. The Forest Act wu yirisa ku tsemiwa ka swimuwu. Ku tlhela ku va na pfhumba leri vitaniwaka 'Champion Trees' leri pfunaka ku sirhelela misinya ya swimuwu yo hlawuleka yo fana na ximuwu xa Sagole na xa le Sunland.

9. Ku byala ximuwu

Swa olova ku byala ximuwu. Mbewu ya hatla yi mila loko yo rhanganga yi lovekiwa ematini yo hisa. Mbewu yi byariwa ebekeni yo enta leyi cheriweke xisavani. Beke leyo enta yi endleriwe timitsu hikuva ta leha. Mbewu yi lava ku tshama yi tsakamile leswaku yi kota ku mila. Loko ximilanai xi sungula ku humesa matluka, xi lava ku sirheleriwa hi timhandzi kumbe darata eka swifuwo.

Swimuwu a swi pfumeli etindhawini leti titimelaka ngopfu, laha ku nga ni gamboko kumbe ehlangasini. Swimuwu swi lava ngopfu masana yo tala. Loko swimuwu swi byariwa endhawini leyi swi nga tumbulukangi kona, swi lava ku khathaleriwa swinene. Vanhu van'wani va byala swimuwu tanihi misinya yo sasekisa makaya.

SWIMILANA SWA XIMUWU EXIRHAPENI XA LE KAYA

10. Ku hlakulela ntolovelo wo hlayisa misinya

Vumundzuku bya misinya ya swimuwu swi titshege hi ku khathaleriwa. Leswi swi nga fikeleriwa hi ku simekiwa ka mapfumba lama khutazaka vanhu ku byala swimilani swa swimuwu, ku swi sirhelela eka swifuwo ni ku sirhelela leswi kuleke.

Xikongomela xa The Boabab Foundation i ku hlakulela ntolovelo wo hlayisa misinya ya swimuwu leswaku swi nga nyamalali. Pfumba leri ri khutaza vamanana lava tshamaka e matiko-xikaya ku byala swimilani, ku swi khathalela ni ku hundzuka vawundli va swimuwu enkarhini lowu taka.

ANNA MUVHALI A KHOME MIHANDZI YA XIMUWU

For more information see: <http://www.baobabfoundation.co.za>

MASHUDU RAMMBASA A BYALA NSINYA WAKWE WO SUNGULA

Swikombo

- Venter, S.M., 2012. The Ecology of Baobabs (*Adansonia digitata* L.) in relation to sustainable utilization in northern Venda, South Africa. PHD Thesis, University of the Witwatersrand, Johannesburg.
- Tsy, J.L.P., Lumaret, R., Mayne, D., Vall, A.O.M., Abutaba, Y.I.M., Sagna, M., Raoseta, S.O.R., Danthu, P., 2009. Chloroplast DNA phylogeography suggests a West African centre of origin for baobab, *Adansonia digitata* L. (Bombacoideae, Malvaceae). *Molecular Ecology* 18, 1707-1715.
- Drake, E., 2006. A book of Baobabs. Aardvark Press, Cape Town.
- Watson, R. 2007. The African Baobab. Struik Publishers, Cape Town.
- Wickens, G. E. 1982. The baobab: Africa's upside-down tree. Royal Botanic Gardens, Kew.

